

PANOPTIKUMAS UTILITARIZMO PRINCIP AIS GRINDŽIAMOJE VISUOMENĖJE: KOMUNIKACINIAI ASPEKTAI

Jovilė Barevičiūtė

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Kūrybinių industrijų fakultetas,
Filosofijos ir politologijos katedra, Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius, Lietuva
El. paštas jovile.bareviciute@vgtu.lt

Straipsnis skirtas britų filosofo Jeremy'o Benthamo Panoptikumo projekto teorinių pagrindų analizei ir interpretacijai. Siekiant ištirti šio projekto kilmę ir tikslus, pirmoje straipsnio dalyje susitelkiama ties jo autoriaus, kaip utilitarizmo etinės doktrinos propaguotojo, socialine pozicija. Teigiama, kad panoptikumas, kaip universali socialinė institucija, yra neatsiejamas nuo utilitarizmo principų, sudarančių jo atsiradimo pagrindą. Antroje straipsnio dalyje aptariami svarbiausi utilitarizmo principais grindžiamos visuomenės komunikaciniai aspektai, komunikaciją suprantant kaip socialinę sąveiką ir socialinius veiksmus. Panoptikumo projektas traktuojamas kaip priemonė pasiekti ir užtikrinti sėkmingą visuomenės narių komunikaciją, išryškinant ne tik stipriąsias, bet ir silpnąsias jo puses. Trečioje straipsnio dalyje iškeliamas esminis šio tyrimo klausimas – ar šis projektas atliepia, ar prieštarauja utilitarizmo principams? Komunikaciniu aspektu pateikiamas dvejopas šio panoptikumo projekto vertinimas. Viena vertus, šis socialinės institucijos modelis pasmerkia potencialius jos narius nekomunikacijai ir dezinformacijai. Kita vertus, XVIII a. fizinių bausmių klestėjimo epochos sąlygomis iškyla kaip pažangi ir humaniškesnę aukštinanti idėja.

Reikšminiai žodžiai: informacija, nauda ir laimė, panoptikumas, sėkminga vidinė komunikacija, utilitarizmas.

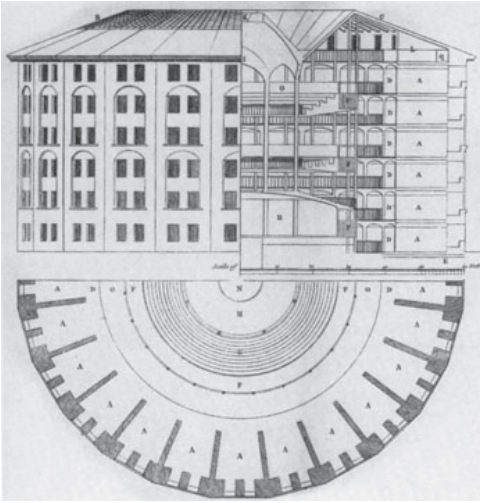
doi:10.3846/cpc.2012.04

Įvadas

Panoptikumas – tai architektūrinė-komunikacinė sistema, kurią sudaro žiedinis pastatas, suskirstytas į vienutes, ir jo centre esantis stebėjimo bokštas. Pagrindinis šios sistemos architektūrinis principas – maksimaliai išviešinti ir stebėjimo bokšte esančiam prižiūrėtojui atverti vienutėse vykstantį veiksmą taip, kad jų gyventojai niekada nematytų vienas kito. Panoptikumo sistemos idėja, priklausanti britų filosofui utilitaristui, teisininkui ir socialinių reformų iniciatoriui Benthamui, jos autoriaus sumanymu, turėjo būti praktiškai pritaikoma tokioms socialinėms institucijoms kaip mo-

kyklos, ligoninės, beprotnamiai, gamyklos, o pirmiausia – kalėjimai. Šią universalios socialinės institucijos idėją jis suformuluoja 1785 m., o po šešerių metų – 1791 m. išplėtoja veikale *Panoptikumas, arba Priežiūros namai...* (Bentham 1995). Ši Benthamo veikala sudaro dvidešimt vienas laiškas, kuriuose jis detalčiai pristato panoptikumo sistemą, nuosekliai ir iki smulkmenų aprašydamas jos architektūrinį-komunikacinį sprendimą, pritaikymo galimybes ir būdus savo įsivaizduojamai socialinei institucijai. Pagrindinė panoptikumo, kaip architektūrinės-komunikacinės sistemos,

funkcija Benthamo mąstymo perspektyvoje neapsiriboja vien tik informacijos perdavimu. Vienas iš svarbiausių šios sistemos tikslų yra užtikrinti tuometės utilitarizmo principais grindžiamos visuomenės narių sėkmingą vidinę komunikaciją¹ ir įsteigti tam tikro pobūdžio specifinę socialinę sąveiką. Taip mąstytojas savąjį panoptikumo sistemos sampratą integruoja į utilitarizmo etinę doktriną ir pagrindžia ją teoriškai.

Panoptikumo planas (iš Bentham 1843: 172–173, panaudota Wikipedia... 2012).

J. Benthamo utilitarizmo teorijos etiniai aspektai

Kad šiame straipsnyje pasiektume išsiskeltą tikslą – apibrėžtume panoptikumo sistemos ideologines ištakas ir suformuluotume jos teorinį pagrindimą, pasitelkime pagrindinius Benthamo veikalus, kuriuose pristatoma jo utilitaristinė teorija. Vieną iš svarbiausiųjų, antrašte *Įvadas į moralės ir įstatymų leidimo principus*, filosofas pradeda tokiu teiginiu: „Gamta žmonijai suteikė du aukščiausius val-

dovus – *skausmą* ir *malonumą*. Kaip tik jie vieni gali nurodyti, ką mes turėtume daryti, taip tik jie gali nulemti, ką mes darysime. Viena vertus, prie jų sosto pritvirtintas gėrio ir blogio matas, kita vertus, priešasčių ir pasekmių grandinė“² (Bentham 1996: 11). Ši teiginį, kurį toliau aptarsime, *Įstatymų leidimo principuose* jis papildo kitu, sudarančiu visos utilitarizmo teorijos šerdį: „*Naudos principas* viską pajungia šiems dviem motyvams“ (Bentham 1876: 2). Benthamas čia iš karto paaiškina, kad „*Nauda* yra abstraktus žodis. Jis išreiškia dalyko savybę ar tendenciją užkirsti kelią blogiui ar pasirūpinti gėriu. *Blogis* yra skausmas arba skausmo priežastis. *Gėris* yra malonumas arba malonumo priežastis“ (Bentham 1876: 2). Pirmasis pacituotas teiginys tiksliai nusako Benthamo skleidžiamos utilitarizmo teorijos, o konkrečiai – jo plėtojamos naudos ir laimės aritmetikos esmę. Jei skausmas čia suprantamas tiek kaip individualia, tiek ir kaip visuotinė žala gresianti vengiamybė, tai malonumas – tiek kaip individualios, tiek ir kaip visuotinės naudos teikianti siekiamybė. Tai reiškia, kad skausmo vengia tiek kiekvienas individas atskirai, tiek ir apskritai visa žmonija, o malonumo siekia tiek paskiras individas, tiek ir visa žmonija. Todėl dvi priešingybės – skausmas (žala) ir malonumas (nauda) čia traktuojami, pirma, kaip tiek paskirų individų, tiek ir visos žmonijos atliekamų veiksmų priežastys. Antra, kaip bet kokios veiklos vertinimo kriterijai, siekiant tam tikrų tikslų. Kitaip tariant, socialiniu lygmeniu bet kokia veikla yra tuo geresnė, kuo daugiau suteikia malonumo, ir tuo blogesnė, kuo daugiau atneša skausmo.

Tačiau Benthamo teorijoje paskiro individo nauda ir laimė suprantamos kaip turinčios būti pajungtos bendrajai – konkrečios visuomenės ar visos žmonijos naudai ir laimei. Remiantis jo suformuluotu utilitarizmo imperatyvu, aukščiausiojo gėrio statusas suteikiamas ne

¹ Čia vidinė komunikacija suprantama, kaip vykstanti tam tikroje visuomenėje kaip organizacijoje – tarp jos narių, t. y. tos visuomenės viduje.

² Veikale „Įstatymų leidimo principai“ Benthamas šią mintį suformuluoja kiek kitaip, tačiau išsaugo nepakitusių jos esmę: „Gamtoje žmogui viešpatauja malonumas ir skausmas. Mes skolingi jiems už visas savo idėjas, pagal juos priimame visus savo sprendimus ir formuojame savo gyvenimą“ (Bentham 1876: 2).

individualiajai, o bendrajai naudai ir laimei, ją maksimizuojantis principu *kuo daugiau laimės kuo didesniai žmonių skaičiui* (angl. *the greatest happiness of the greatest number*) (Bentham 1996: 14). Tai reiškia, kad bendroji laimė gali didėti tik tokiu atveju, jeigu jai bus pajungiamos individualiosios. Todėl, remiantis šiuo principu, jei, siekiant padidinti bendrąją visuomenės ar žmonijos naudą ir laimę, tektų aukoti individualiąsias, tai ir vertėtų daryti, tačiau tik su tam tikra išvestine sąlyga. Tiesiogiai proporcingai minėtam utilitarizmo principui, šioji reikalauja, kad individualioji nauda ir laimė būtų paaukotos, *kuo mažiau nuskriaudžiant kuo mažesnę žmonių skaičių*. Taip utilitaristinėje etikoje siekiama individo bei visuomenės ar žmonijos kompromiso: bendroji nauda ir laimė turi būti didinama kuo mažesne individualiosios naudos ir laimės sąskaita. Čia išskyla mus dominantis utilitaristinės veiklos komunikacinis aspektas. Jį paanalizavę, galėsime išsiaiškinti, kaip Benthamas panoptikumo sistemą integruoja į naudos principu grindžiamą visuomenę.

Panoptikumas kaip utilitaristinės ideologijos rezultatas: komunikaciniai aspektai

Benthamo teorijoje utilitaristinės veiklos pagrindą visuomenėje sudaro tam tikras individų komunikacinis elgesys, atliepantis didžiausios laimės principą. Tai reiškia, kad sėkminga vidinė komunikacija yra įmanoma tik dėl individo ir visuomenės harmoningo tarpusavio santykio. Kad toks santykis kaip tikslas būtų pasiektas ir patikimai užtikrintas, jis pasiūlo panoptikumo sistemos, nors ir skirtos kalinimo įstaigoms, tačiau pritaikomos beveik bet kuriai socialinei institucijai, projektą. Pasitelkus šį projektą, utilitarizmo sąlygomis galima iki maksimumo padidinti tiek paskiro individo, tiek ir visos visuomenės naudą ir laimę, iki minimumo sumažinus tiek individualiąją, tiek ir bendrąją žalą bei skausmą. Panoptikumo sistema, pasak Benthamo, yra puikiai pritaikyta siekti vos ne universalių socialinių tikslų: „<...> *bausti nepataisomąjį, saugoti pamišėlį, perauklėti*

ydingąjį, sulaikyti įtariamąjį, įdarbinti tingųjį, paremti bejęgį, išgydyti sergantįjį, mokyti uolųjį <...> ar auklėti augančiąją kartą <...>“ (Bentham 1995: 34). Taip kiekvienam individui ar jų grupei yra nurodoma derama vieta ir funkcijos socialinėje struktūroje. Ši sistema yra tinkama ir tiems, kurie geba integruotis į visuomenę, deramai atlikdami savo socialinius vaidmenis, ir tiems, kuriuos reikia socializuoti. Beth Bilson teigimu, „Pamatinė Benthamo idėja yra ta, kad visi žmonės gali būti reabilituoti, gali būti perauklėti į visaverčius visuomenės narius, tiek deramai pritaikius utilitaristinius skausmo ir malonumo principus, tiek ir įgijus supratimo, kaip šiuos principus panaudoti kaip savo gyvenimo vadovus“ (Bilson 1999: 3). Tai reiškia, kad deramai reflektuoti ir adaptuoti utilitarizmo principai gali būti vertinami tiek kaip individo, tiek ir kaip tam tikros jų grupės socializacijos sąlyga, o kartu – kaip visos visuomenės narių sėkmingos vidinės komunikacijos pamatas. Šiuo atveju panoptikumas turėtų būti traktuojamas kaip priemonė, galinti pašalinti iš visuomenės jos narių nesėkmingos komunikacijos priežastis, t. y. žalos ir skausmo šaltinius, ir leidžianti jiems sėkmingai komunkuoti. Tai universali socialinė institucija ir komunikacijos sistema. Ją pasitelkiant suformuojami socialaus komunikavimo pagrindai, įveikiami tam tikri komunikacijos barjerai bei vykdomos trumpalaikės ir ilgalaikės žalingos komunikacijos prevencinės programos.

Tam tikrais atvejais žalą ir skausmą kaip vengiamybės didina paskiri jos nariai, kurie nepaiso, negeba paisyti ar sąmoningai nepaklūsta didžiausios, t. y. bendrosios laimės ir naudos principui kaip siekiamybei. Tai reiškia, kad jų elgesio maksimos neatitinka utilitaristinio imperatyvo, taip mažindamos visuomenės, kaip *efektyvios* organizacijos, galimybę. Šiuo atveju tokia galimybė yra įmanoma tik per sėkmingą visuomenės narių vidinę komunikaciją. Čia svarbu aptarti benthamiškąją individo ir visuomenės santykio traktuotę. Pasak Benthamo, „Bendruomenė yra fiktyvus *kūnas*, sudarytas iš individualių asmenų, kurie suprantami kaip jį sudarantys *nariai*. Koks tokiu atveju yra bendruomenės interesas? – Jį sudarančių

paskirų narių interesų suma“ (Bentham 1996: 12)³. Tai reiškia, kad individas ir visuomenė nuolat sąveikauja tarpusavyje: visuomenė yra paskirų individų suma. Be to, tęsia Benthamas, „Beprasmiška kalbėti apie bendruomenės interesą, nesuprantant, koks yra individo interesas“ (Bentham 1996: 12). Todėl paskiri individai, kurių elgesio maksimos atitinka utilitaristinį imperatyvą, yra visuomenės, kaip efektyvios organizacijos, pagrindas, o ši leidžia realizuoti sėkmingos vidinės komunikacijos galimybę. Benthamo mąstymo perspektyvoje ji traktuojama kaip bendrojo ir individualių interesų derinys, t. y. kaip paskirų individų elgesio maksimų ir bendrojo utilitaristinio imperatyvo atitiktis.

Turint omenyje, kad skirtingų individų elgesio maksimos ir interesai gali būti skirtingi, kyla klausimas, kaip įmanoma juos suderinti tarpusavyje? Iš šio klausimo išplaukia ir kitas, tiesiogiai susijęs su pirmuoju – kaip įmanoma sėkminga vidinė komunikacija, jei paskiri visuomenės nariai gali siekti skirtingų komunikavimo tikslų? Benthamas, ragindamas paskirus visuomenės narius vadovautis didžiausios laimės ir naudos principu, siekia suteikti jų elgesio maksimoms bendrąjį vardiklį. Tai reiškia, kad, nors paskiri visuomenės nariai yra laisvi skirtingais būdais siekti bendrojo tikslo – didžiausios laimės ir naudos, tačiau jie yra nelaisvi paties tikslo atžvilgiu. Šis tikslas jo mąstymo perspektyvoje turi būti vertinamas kaip neatsiejamas nuo sėkmingos vidinės komunikacijos. Jei komunikaciją skatinantys motyvai yra paskirų visuomenės narių poreikiai, pagal kuriuos formuojamos jų elgesio maksimos, tai Benthamas siekia jas suvienyti, išskeldamas jau minėtąjį visiems jiems bendrą tikslą. Šis tikslas vertinamas, pirma, kaip atliepiantis jų motyvus, kuriuos jis sugrupuoja į socialinius, nesocialinius ir egoistinius (Bentham 1996: 116). Antra, kaip skatinantis pirmuosius iš jų, kurie ir sudaro galimybę sėkmingai vidinei ko-

munikacijai. Šiuo atveju panoptikumo projektas iškyla kaip komunikacinė sistema, dėl kurios paskirų individų elgesio maksimos pajungiamos utilitaristiniam imperatyvui, galimam realizuoti kone visose socialinėse institucijose. Nes, pasak Benthamo, „*Paprasta architektūrinė idėja reformuota moralė, apsaugota sveikata, sustiprinta pramonė, skleidžiamas švietimas, sumažintos visuomeninės išlaidos, ekonomikai suteiktas tvirtas kaip uola pagrindas, atrištas, užuot perkirstas, varguomenės likimą lemiančių įstatymų mazgas!*“ (Bentham 1995: 31). Taip panoptikumo sistema tampa viena iš svarbiausių sudėtinių utilitarizmo projekto dalių visuomenėje, grindžiamoje didžiausios laimės ir naudos principu, kuriuo vadovaujantis sprendžiamos įvairios vidinės komunikacijos problemos. Ši sistema Benthamo mąstymo perspektyvoje atlieka tam tikrą vadybinę funkciją, būtiną, kad efektyviai funkcionuotų tiek visa visuomenė, tiek ir konkrečios socialinės institucijos. Sėkminga vidinė komunikacija skatina motyvaciją veikti bendram labui – tenkintis ne mažiausia, t. y. individualia laime ir nauda, bet siekti didžiausios, t. y. visuomenės kaip individų visumos, gerovės.

Panoptikumo architektūrinė-komunikacinė sistema yra griežtai centralizuota, atskirianti jame esančius individus tiek nuo likusios visuomenės dalies, tiek ir nuo vienas kito. Tai reiškia, kad jokie komunikacijos kanalai panoptikumo įnamių nesusieja nei vieno su kitais, nei su anapus jo ribų esančiais individualiais. Visi jie gyvena radikaliomis išorinėmis nekomunikacijos sąlygomis, t. y. atskirti tiek nuo išorinio pasaulio, tiek ir nuo savo kaimynų. Išimtis yra tik viena – visą parą juos stebinčio ar tokį įspūdį sudarančio prižiūrėtojo atžvilgiu, su kuriuo jie komunikuoja netiesiogiai, t. y. patys nežinodami, nei koku paros metu, nei kiek ilgai. Ši netiesioginė komunikacija yra sąlygiška – panoptikumo įnamiai reaguoja ne į tiesioginius prižiūrėtojo jiems siunčiamus ženklus, bet į kiaurą parą prieš jų akis stūksantį stebėjimo bokštą, nuolat turėdami omenyje, kad bet kuriuo metu jie gali būti ar yra stebimi. Tai reiškia, kad jie neturi jokios sprendimo teisės

³ Čia Benthamo vartojama bendruomenės sąvoka suprantama kaip visuomenės sąvokos sinonimas, nes visuomenė yra viena iš bendruomenės formų.

nei savo asmens, nei kitų individų atžvilgiu. Benthamo sumanymu, tokią nekomunikaciją užtikrina jiems skirta „<...> patikima sauga, įkalinimas, vienuma, priverstinis darbas ir instruktažas <...>“ (Bentham 1995: 34). Taip panoptikumo įnamiai tampa kone idealios atskirties, nuolatinės kontrolės, manipuliacijų ir išnaudojimo objektais. Tokiu atveju kyla poleminių klausimų, adresuojami Benthamui: ar panoptikumo sistemos idėja neprieštarauja pagrindiniam utilitarizmo principui? Ar ji nepažeidžia utilitarizmo imperatyvo? Ar utilitaristiniai tikslai pateisina panoptikumo sistemą kaip priemonę jiems pasiekti? Ar ši sistema pajėgi sudaryti visuomenėje sėkmingos vidinės komunikacijos, grindžiamos didžiausia laime ir nauda, galimybę? Vargu ar įmanoma į visus šiuos klausimus atsakyti vienareikšmiai.

Panoptikumas kaip priemonė užtikrinti sėkmingą vidinę komunikaciją: *pro et contra* Benthamui

Viena vertus, panoptikumo įnamiai yra nuasmeninami, praranda savąjį subjektiškumą ir įvairiopus komunikacijos galimybes, nes yra pajungiami įvairiais tikslais atliekamoms manipuliacijoms jų asmenimis. Tokiu atveju komplikuojamas utilitaristinio didžiausios laimės ir naudos principo laikymasis. Jie tampa kitų – anapus panoptikumo sienų gyvenančiųjų – nekomunikatyviais svetimos laimės ir naudos vergais ar, kitaip tariant, tais instrumentais, kurie padeda to pasiekti. Michaelo Quinno teigimu, „Kai kurie vargingojo panoptikumo gyventojai ten atvyks ne dėl kokio nors išorinio atsitiktinumo, tokio kaip liga ar nedarbas, bet todėl, kad jie paprasčiausiai nėra visateisiai suaugusieji“ (Quinn 1997). Taip panoptikumo įnamiai tampa ta nekomunikatyvia skriaudžiamųjų mažuma, kurios sąskaita yra didinama likusiųjų visuomenės narių, sudarančių jos komunikatyviąją daugumą, laimė ir nauda.

Panoptikumo įnamių atskirtis, viena vertus, ir nuolatinė kontrolė juos ištinka, viena vertus, kaip *nekomunikacija*. Kita vertus, kaip *dezinformacija*, nes jiems skirta informacija yra

filtruojama – jie nėra informuojami apie su jų asmenimis tiesiogiai susijusias socialines aktualijas. Informacijos filtravimas šiuo atveju reiškia ne ką kita, o sąmoningą nutylėjimą. Todėl panoptikumas gali būti traktuojamas kaip totalitarinio režimo institucija, kurioje užtikrinama ir jo įnamių nekomunikacija, ir jų atžvilgiu skleidžiama juodoji tikslinė propaganda. Greta nekomunikacijos šiuo atveju dar yra ir tam tikra specifinė dezinformacijos forma, užskliaudžianti panoptikumo įnamių solipsistiniame manipuliacijų jų asmenimis lauke. Palankios sąlygos manipuliacijoms sudaromos tiek per architektūrinės sistemos užtikrintą nekomunikaciją tarp įnamių ir iš to išplaukiančio alternatyvių nuomonių nebuvimo, tiek ir per prižiūrėtojo skleidžiamą dezinformaciją kaip informacijos filtravimą ir iškraipymą. Peterio J. Hammondo teigimu, panoptikumo sąlygomis „Individai yra ne daugiau kaip marionetės utilitaristiniame žaidime, kuriais manipuluojama dėl utilitaristinių tikslų, nepaisant geriausių jų interesų. Juos palikti *neteisingai informuotus* (kursyvas mano – J. B.) yra to utilitaristinio žaidimo dalis“ (Hammond 1982: 101). Jiems užtikrinta tiek nekomunikacija, tiek ir dezinformacija leidžia maksimaliai realizuoti utilitaristinius principus tik panoptikumo sistemai nepriklausančios didžiosios visuomenės dalies atžvilgiu. Taip išryškėja *tariamasis* benthamiškas siekis patenkinti *visų* visuomenės narių interesus. Jis reiškia ne ką kita, o jų subendravardiklinimą, statistinio vidurkio išvedimą, mažumos interesų suniveliavimą, atmetimą, ignoravimą ar net tam tikrų socialinių grupių ir paskirų individų diskriminavimą.

Panašios tendencijos stebimos ir nūdieniuose Lietuvos kalėjimuose – juose kaliniai redukuojami į visuomenės mažumą sudarančią asocialių asmenų grupę, kuri neverta būti traktuojama kaip socialinės struktūros dalis. Kodėl? Pirmiausia dėl to, kad Lietuvos kalėjimuose vyraujančios gyvenimo sąlygos gerokai atsilieka nuo europinio lygio, o efektyvios bausmės samprata grindžiama nusikaltusiojo atskirtimi ir iš to išplaukiančia nekomunikacija. Deja, tokių bausmių efektyvumas yra išties abejotinas,

nes iki maksimumo apribojus komunikacijos kanalus, leidžiančius palaikyti ryšius bent jau su kalinčiamam artimiausiais visuomenės nariais (pavyzdžiui, su šeima ir giminaičiais), slopinami ir deformuojami jo socialiniai įgūdžiai. Toks asmuo, atlikęs bausmę kalėjime ir sugrįžęs į visuomenę, patiria rimtų sunkumų, į ją integruodamasis. Dar blogiau, jei integracija nepavyksta, jis darsyk tampa nusikaltėliu ir vėl atsiduria kalėjime, o socialiniai įgūdžiai ir komunikaciniai gebėjimai kelia dar daugiau problemų.

Kaip alternatyva tokiems valstybiniam kalėjimams vis plačiau keliama privačių kalėjimų idėja. Tikimasi, kad juose būtų gerokai pagerintos kalinių gyvenimo sąlygos, pasirūpinta gyvenamųjų patalpų komfortabilumu (bent jau tiek, kad nebūtų žeminamas prigimtinis asmens orumas), nutiesta modernių komunikacijos kanalų. Vienas iš populiariausių Europoje tokių susirašinėjimo serverių – tai *Write a Prisoner*⁴, leidžiantis komunikuoti su anapus kalinimo įstaigos ribų esančiu pasauliu, netgi naudotis ten teikiamomis reikiamomis paslaugomis. Visa tai leistų iš esmės pagerinti kalėjimų būklę Lietuvoje bei pamažu atsisakyti nūdienių realijų nebeatitinkančios bausmės sampratos, o kartu su ja – atskirties nuo išorinio pasaulio ir maksimaliai ribojamos komunikacijos praktikų. Tad galbūt, turint omenyje tokias opias Lietuvos kalėjimų problemas, benthamiškoji panoptikumo sistemos idėja galėtų pagrįstai sulaukti teigiamų vertinimų?

Kita vertus, nors panoptikumo sistemos idėją daugelis Benthamo tekstų kritikų vertina kaip iš esmės prieštaraujančią jo formuluojamiems utilitarizmo principams (arba atitinkančią jų apgaulingumą), tačiau verta turėti omenyje, kad ji yra savo laikų vaisius. XVIII a. ši idėja turėjo būti vertinama⁵ ne tik kaip originali,

pažangi, bet ir kaip atstovaujanti humanizmui jau vien dėl to, kad sudarė galimybę eliminuoti fizinės bausmės ir intervencijas į nusikaltėlio kūną, nepakenčiamas gyvenimo sąlygas tradicinių kalėjimų vienutėse, prižiūrėtojų patyčias ir pan. Be abejo, šios idėjos moralinis vertinimas XXI a., kuris traktuojamas kaip informacinių ir komunikacinių technologijų bei žinių visuomenės amžius, natūraliai pakinta. Nūdienos modernūs kalėjimai neretai įrengti netgi kur kas komfortabiliau nei žemesniajai ar viduriniajai socialinei klasei skirti gyvenamieji būstai. Kalėjimuose kur kas lengviau prieinamos informacinės ir komunikacinės technologijos nei jos pasiekiamos provincijų miestelių ar kaimų gyventojams. Pavyzdžiui, Leoben teisingumo centras, pastatytas pagal architekto Josepha Hohensinno projektą 2004 m. Austrijoje, savo įnamiams suteikia galimybę naudotis puikiai įrengtais vienviečiais kambariais, priimti lankytojus jiems skirtuose svečių kambariuose, lankytis šiuolaikiškame sporto klube ir treniruoklių salėje, pagal poreikius naudotis televizijos ir interneto ryšiais. Dėl turimų patogumų ši kalinimo įstaiga paprastai yra vadinama „penkių žvaigždučių kalėjimu“. Todėl akivaizdu, kad bandyti palyginti XVIII a. Benthamo panoptikumo sistemą ir modernias XXI a. kalinimo įstaigas, tokias kaip Leoben teisingumo centras bei jų įnamių gyvenimo ir komunikavimo sąlygas, yra iš esmės netikslinga. Palyginus Benthamo panoptikumo projektą su tuomečiais kalėjimais, jis iškyla kaip labai modernus ir atliepiantis humanišką požiūrį net į vienokį ar kitokį nusikaltimą įvykdžiusį asmenį. Todėl gana tikslu tvirtinti, kad ši sistema atitinka XVIII a., t. y. *savalaikes* utilitarizmo formas ir jų sąlygomis taikomus jo principus. XXI a. perspektyvoje panoptikumo sistemos idėja iškyla naujoje šviesoje ir yra vertinama kitaip negu jos gimimo epochoje, o kartu dėl audiovizualinės žiniasklaidos iškilimo patiria esminių transformacijų.

⁴ Žr. prieiga per internetą: <http://www.writeaprisoner.com/>

⁵ Pirmą kartą Benthamo pasiūlytą panoptikumo sistemos projektą Didžiosios Britanijos parlamentas svarstė 1794 m. Antrą kartą jį svarstė 1799 m. Galiausiai šis projektas buvo atmetas, o jo autoriui 1813 m. išmokėta 23 tūkst. svarų sterlingų kompensacija už

pastangas ir projektui rengti paaukotus finansinius indėlius.

Išvados

Benthamo panoptikumo projektas – tai viena iš bandomųjų priemonių moderniosios epochos visuomenėje kaip organizacijoje įgyvendinti pagrindinį utilitarizmo – didžiausios laimės ir naudos – principą. Juo siekiama užtikrinti *sėkmingą vidinę komunikaciją* kaip socialinę sąveiką ir socialinius veiksmus, nešančius *kuo daugiau laimės kuo didesniai žmonių skaičiui*. Kaip produktyviai šis projektas yra pajėgus pasitarnauti kelyje į minėtąjį tikslą, negalima atsakyti vienareikšmiai. XVIII a. Benthamo išplėto to utilitarinio moralės supratimo ir jo inspiruotos panoptikumo idėjos moralinis vertinimas XXI a. nesutampa su tuomečiu (nepaisant net to fakto, kad šios idėjos autoriui jau tada nebuvo leista jos realizuoti). Akivaizdu, kad panoptikumas, kaip architektūrinė-komunikacinė sistema, yra griežtai centralizuotas ir hierarchizuotas (konotyvuotas) tiek architektūros, tiek ir komunikacijos atžvilgiu. Todėl, viena vertus, nors ši sistema, pagal Benthamo sumanymą, ir visuomenėje turėtų tapti sėkmingą vidinę komunikaciją, pagrįstą didžiausios laimės ir naudos principu, užtikrinančia ir ją įtvirtinančia priemone, tačiau to siekiama, aukojant tam tikros jos narių dalies laimės ir naudos kiekį, t. y. užsklendžiant juos *išorinės nekomunikacijos* ir *intraasmeninės komunikacijos* būklėje. Kita vertus, panoptikumo įnamių išorinis nekomunikatyvumas ir intraasmeninis komunikatyvumas, tapęs fizinių bausmių ir sunkių gyvenimo sąlygų pakaitalu, turi būti vertinamas kaip vienas iš tuomečių galimų humaniškų būdų pasiekti ir užtikrinti sėkmingą vidinę komunikaciją visuomenėje, atliekant žalingosios prevenciją. Benthamiškąją prasmę, sėkminga vidinė visuomenės komunikacija yra realizuojama, pasitelkiant tam tikrą panoptikumo gyventojų elgesio modeliavimo ir disciplinavimo metodiką (kurią vėliau, jau XX a., įžvelgia Michelis Foucault ir įvardija ją kaip panoptizmą) bei nutiesiant *centralizuotus* ir *hierarchizuotus komunikacijos kanalus*.

Literatūra

- Bentham, J. 1996. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bentham, J. 1995. Panopticon; or the Inspection House: Containing the Idea of a New Principle of Construction Applicable to any Sort of Establishment, in which Persons of any Description Are to Be Kept under Inspection; and in Particular to Penitentiary-Houses, Prisons, Houses of Industry, Work-Houses, Poor-Houses, Lazarettos, Manufactories, Hospitals, Mad-Houses, and Schools: With a Plan of Management Adapted to the Principle: Written in the Year 1787, from Crecheff in White Russia. To a Friend in England by Jeremy Bentham, of Lincoln's Inn, Esquire, in Božovič, M. (Ed.). *The Panopticon Writings*. London, New York: Verso, 29–95.
- Bentham, J. 1843. Panopticon versus New South Wales: Or, the Panopticon Penitentiary System, and the Penal Colonization System, Compared, in Bowring, J. (Ed.). *The Works of Jeremy Bentham*. Vol. 4. Edinburgh: William Tait, 173–248.
- Bentham, J. 1876. *Theory of Legislation*. Boston, MA: Adamant Media Corporation.
- Bilson, B. 1999. *Thoughts on a Historical Curiosity: Jeremy Bentham and Panopticon* [žiūrėta 2011 m. gegužės 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ci-aj-icaj.ca/english/publications/DPI999/Bilson.pdf>
- Foucault, M. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Hammond, P. J. 1982. Utilitarianism, Uncertainty and Information, in Sen, A.; Williams, B. (Eds.). *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, 85–102.
- Quinn, M. 1997. The Fallacy of Non-Interference: The Poor Panopticon, *Journal of Bentham Studies* 1 [žiūrėta 2011 m. sausio 11 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/journal/nlquinn.html>
- Primon Pen-Pals Seeking Friends. 2012 [žiūrėta 2012 m. kovo 9 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.writeaprisoner.com/>
- Wikipedia, the Free Encyclopedia. 2012. Panopticon [žiūrėta 2012 m. kovo 5]. Prieiga per internetą: <http://en.wikipedia.org/wiki/Panopticon>

PANOPTICON IN A SOCIETY BASED ON THE PRINCIPLES OF UTILITARIANISM: THE ASPECTS OF COMMUNICATION

Jovilė Barevičiūtė

The article deals with the analysis and interpretation of theoretical background of Jeremy Bentham's project of Panopticon. In order to investigate the origins and objectives of this project, the first part of the article focuses on the social position of its author as the propagator of ethical doctrine of utilitarianism. It is argued that the Panopticon as the universal social institution is inseparable from the utilitarian principles, constituting the basis for its occurrence. The second part of the article discusses the aspects of communication of the society based on principles of utilitarianism. The communication is understood as the social interaction and social activities. The project of Panopticon is treated as a means to achieve and ensure the successful internal communication in a society, highlighting not only the strengths but also weaknesses in its direction. The third part of the article raises the key question of this investigation: does this project conform to or, on the contrary, contradicts the principles of utilitarianism? The evaluation of the project of Panopticon is dual – on the one hand, this model of social institution condemns its potential members to non-communication and disinformation and, on the other hand, it arises as the advanced and humanity-esteemed idea under the conditions of physical punishment of the 18th century.

Keywords: information, benefit and happiness, successful internal communication, Panopticon, utilitarianism.

Įteikta 2012-02-06; priimta 2012-02-13